

УДК 343.811: 94 (477.54) «18»

Р. І. Кравченко

ХАРКІВСЬКИЙ ТЮРЕМНИЙ ЗАМОК – ПЕРША КАМ'ЯНА В'ЯЗНИЦЯ МІСТА

У статті досліджено історію створення першої кам'яної тюремної установи на Харківщині. Показана роль окремих державних службовців та законодавча основа їх діяльності у процесі формування пенітенціарної системи держави. Розглянутий початковий етап функціонування Харківського тюремного замку.

Ключові слова: Тюремний замок, «смотритель», арештанти, каральна система, внутрішня сторожа.

В статье проанализирована история создания первой каменной тюрьмы на Харьковщине. Показана роль отдельных государственных чиновников и законодательная основа их деятельности в процессе формирования пенитенциарной системы государства. Рассмотрен начальный этап функционирования Харьковского тюремного замка.

Ключевые слова: Тюремный замок, «смотритель», арестант, карательная система, внутренняя стража.

The article covers the history of creation of the first stone prison in Kharkiv region. There has been shown the role of some state authorities and the legislative basis of their activity while forming the state penitentiary system. The initial stage of the work of the Kharkiv prison has been investigated.

Key words: prison, warder prisoner, penitentiary system, internal guard.

Постановка³⁷ проблеми. У процесі реформування адміністративно-територіального устрою Російської держави наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на території Слобожанщини виникла система органів виконання покарань у вигляді обмеження волі. Являючись структурним елементом державної системи управління, каральні установи виконували притаманні їм функції в умовах завершення процесу централізації держави та станового поділу суспільства.

Реформування системи органів державного управління часів Олександра I призвело до нових змін у діяльності органів виконання покарань на Слобожанщині. У рамках цих подій особливо актуальним є дослідження регіональних особливостей загальнодержавного процесу тюремних реформ. Ключовою особливістю даного періоду була стандартизація законодавства та тюремної практики, її законодавче оформлення.

На нашу думку, ключовим моментом розвитку в'язниць Слобожанщини стало будівництво першої кам'яної в'язниці міста – Харківського тюремного замку. Адже саме ця в'язниця протягом XIX ст. була найбільшою каральною установою міста, і в процесі її функціонування знайшли відображення основні моменти пенітенціарної політики самодержавства.

Аналіз актуальних досліджень. Комплексних праць з історії створення та функціонування

Харківського тюремного замку на сьогодні не існує. Фундаментальні дослідження Д. І. Багалія та Д. П. Міллера [1], О. Ю. Лейбфрейда та Ю. Ю. Полякової [10], присвячені історії Слобожанщини та історії Харкова та ґрунтовні праці М. М. Гернета [2], Л. І. Мачуліна [11], В. В. Россіхіна [14], присвячені історії тюрем, не відображають повною мірою ключових моментів процесу формування каральної системи Харківщини, зокрема проблеми створення Харківського тюремного замку.

Метою статті є аналіз процесу створення та розгляд початкового етапу діяльності Харківського тюремного замку в рамках еволюції губернської пенітенціарної системи протягом першої третини XIX ст. В основу дослідження покладено матеріали, що зберігаються в Державному архіві Харківської області.

Виклад основного матеріалу. Поступове зростання Харкова протягом перших десятиліть XIX ст. вимагало створення й значної каральної установи. Побудова в Харкові кам'яного тюремного замку була пов'язана з перебуванням у вересні 1817 р. у місті російського імператора Олександра I. Саме за його наказом були розпочаті підготовчі роботи до побудови нового кам'яного тюремного замку.

“За долг поставя Себе, в проезд мой через губернские города, осматривать лично остроги, нашел Я, что хотя иные не представляют суровой, или ужас наводящий иногда вид тюрем многих иностранных Государств, даже в некоторых губерниях усмотрел Я с удовольствием

внимательное попечение местных Начальств о состоянии людей подвергнутых тюремному заключению, в сем смысле отличаются остроги Московский и Калужский, в прочих остается улучшить состояние чистоты и опрятности. Вашему попечению поручаю Я отвратить сии последние недостатки” [12]. Цей іменний указ імператора, даний управляючому Міністерством поліції, став юридичною основою для побудови мережі кам'яних тюремних замків на території європейської частини Росії, зокрема і у Харкові.

За наказом Харківського губернатора була створена спеціальна комісія у складі губернського прокурора, губернського архітектора Чернишова та професора архітектури Харківського імператорського університету Є. О. Васильєва, яка, взявши за основу зразковий план побудови тюрем від 4 серпня 1811 р., мала розробити проєкт та кошторис майбутньої будівлі. Очолив діяльність комісії особисто Харківський губернатор В. Г. Муратов. Розробка проєкту побудови тюремного замку була доручена Є. О. Васильєву.

Таким чином, будівництво нової кам'яної в'язниці, зважаючи на волю імператора, було питанням вирішеним, але найбільшою проблемою став пошук необхідних для будівництва коштів. Спочатку планувалося необхідну суму запозичити з винного відкупу, який за наказом Сенату від 29 вересня 1810 р. передавався у користування міст. Зокрема, Харків на власні потреби отримав 40.945 руб. Ці кошти було внесено до Приказу громадської опіки для прирощення відсотків, також ці кошти використовувалися для екстраординарних потреб в губернії [7, арк. 8].

Також в Приказі громадської опіки зберігалися 290.000 руб., що належали повітовим містам губернії. Але губернатор В. Г. Муратов повідомляв Міністерству внутрішніх справ (МВС): ”... я нахожу себя не в праве на ту постройку взять деньги. Деньги необходимы из казны” [7, арк. 37].

Після досить тривалого листування з МВС протягом літа 1818 р. було вирішено необхідні кошти виділити з державного бюджету. Планувалося побудувати тюремний замок за 2 роки. Журнальною постановою Харківського губернського правління 24 квітня 1819 р. було прийнято рішення про будівництво Харківського тюремного замку з підяду та призначені дати торгів: 20 травня, 4 та 18 липня 1819 р., про що було повідомлено в сусідні губернії. Сума, призначена на будівництво в'язниці, була недостатньою. Тому бажаючих взяти на себе відповідальність за побудову, без особливого зиску для себе, не знайшлося. На торги ніхто не

з'явився. Губернатор В. Г. Муратов звертався до губернаторів сусідніх губерній з пропозицією повідомити купців та осіб іншого звання про торги на побудову в'язниці. Але бажаючих не знаходилося [7, арк. 22].

В. Г. Муратов звернувся до Міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея з проханням збільшити асигнування, але навесні 1820 р. отримав наказ розпочати будівництво господарським способом, призначивши відповідальним одного з чиновників губернського правління. Для зменшення витрат було наказано заснувати цегельне виробництво, а не купувати цеглу у приватних осіб. Повну відповідальність за своєчасну та якісну побудову тюремного замку було покладено на Харківського губернатора В. Г. Муратова [7, арк. 32].

8 березня 1820 р. В. Г. Муратов звернувся до Лебединського поміщика поручика М. Лосева з пропозицією взяти на себе будівництво тюремного замку та отримав його згоду [7, арк. 33].

Протягом зими 1819 – 1820 рр. Технічний комітет МВС на чолі з архітектором Шарлеманом розробив новий проєкт та кошторис побудови замку на суму в 225.000 руб., який 5 березня 1820 р. був доставлений у Харків. Новий проєкт привіз архітектор Іван Колодін, якого було направлено з МВС для огляду місця, обраного для побудови замку. Оглянувши майбутнє місце будівництва, І. Колодін доповів: ”... осмотрел место строительства... место для построения тюремного замка избрано за выездом города, по Екатеринославской дороге в право, как по пространству и местоположению удобно, возвышенное, сухое, ничем не окруженное, и совершенно безопасное от пожара соседней, находятся неподалеку чистые ключевые колодцы. Фундамент полагаю делать каменный, как при постройках Харьковского Императорского Университета. В половину фундамент из камня буда половину из кирпича” [7, арк. 102].

Архітектор І. Колодін пропонував, знявши верхній шар ґрунту під зовнішні стіни основного корпусу, викопати фундамент завглибшки 2 1/4 аршина. Фундамент у нижній частині також мав бути завширшки 2 1/4 аршина, поступово зменшуючись до 1 3/4 аршина. Від фундаменту мурувалися стіни товщиною в 3 1/2 цегли. І. Колодін також дослідив якість піску, який мали використовувати при будівництві та визначив його високу якість [7, арк. 122].

На прохання виконавця робіт поручика М. Лосева у квітні 1820 р. йому було виділено 60 тис. руб. На ці кошти був побудований цегельний завод та до осені 1820 р. вироблено 300 тис. цеглин і зроблені запаси піску, дерева та

деяких інших матеріалів. Також влітку були вириті рви під фундамент стін [7, арк. 82].

2 вересня 1820 р. розпочалася закладка фундаменту Харківського тюремного замку. 6 вересня з ініціативи єпископа Харківського та Охтирського Павла, після молебну у Дмитрівській церкві був проведений хресний хід, освячене місце новобудови та закладено основи майбутнього тюремного храму “Во именованіе Поклоненія честным веригам Святого Славного Апостола Петра” [8, арк. 11].

Протягом осені 1820 р. фундамент замку був збудований. Отримавши чергову суму коштів, М. Лосєв взимку заготовляв дерево для будівництва та інші необхідні матеріали. Весна 1821 р. була ранньою, що дозволили вже у березні розпочати будівельні роботи. Протягом весни-осені 1821 р. був зведений триповерховий основний корпус та будинок для охорони. Також навколо тюремного замку була збудована цегляна огорожа загальною довжиною 140 сажнів [8, арк. 12].

Взимку 1821 р. до Харкова знову прибув архітектор І. Колодін, який, оглянувши будівництво, звернувся до МВС з пропозицією про численні зміни у проекті. Деякі із запропонованих змін були затверджені, зокрема у підвальному поверсі була зроблена цегляна підлога “в ёлку”, дах було перекрито залізом кращої якості [8, арк. 88].

Взимку 1821 – 1822 рр. та протягом літа продовжувалися внутрішні роботи. До листопада 1822 р. будівництво тюремного замку було завершено. Недаремно він отримав назву “тюремного”. Обнесений цегляним муром, з чотирма високими вежами, що були розташовані в кутах прямокутного основного корпусу, та двоповерховим будинком охорони він справляв враження.

Основний корпус, призначений для утримання арештантів, мав підвальный та два наземні поверхи. У підвальному поверсі розташовувалися різноманітні служби: три кухні, комора, кімната для продовольства та загальна камера для пересильних арештантів. Усі кімнати були з'єднані коридорами, з яких посередині був вихід до нижнього поверху, закритий залізними ґратами.

На нижньому поверсі знаходилася тюремна контора з двох кімнат та церква. Арештантських камер було усього сім, з них дві – загальні для чоловіків та дві – для жінок. Існували дві камери для хворих арештантів та один “номер”, у якому перебувала жінка-наглядач. В арештантських камерах було збудовано чотири “нужных” місця (туалети) [8, арк. 40].

Через центральні сходи та сходи у вежах можливо було потрапити на верхній поверх. Там були розташовані шість загальних камер для арештантів з обов'язковим поділом за статтю, дві камери для хворих в'язнів і кімната жінки-наглядача. Підлога у наземних поверхах була сосновою, а у підвальному – цегляною. Також в основному корпусі було збудовано 27 печей для опалення приміщень [8, арк. 42].

На підвір'ї замку був зведений двоповерховий будинок для охорони. На нижньому поверсі знаходилися кімнати для чергового офіцера та кімната для караульних солдатів, а також приміщення для пересильних арештантів, якщо вони не могли розміститися у підвальному поверсі основного корпусу. У верхньому поверсі розташовувалися комори [8, арк. 57].

20 лютого 1823 р. був проведений огляд робіт. Незважаючи на деякі зауваження, будівництво в цілому було визнано задовільним та будівля була прийнята у державну власність [9, арк. 29]. Серед зауважень, висунутих губернатором, варто відзначити зауваження про низькі стіни зовнішньої огорожі. Протягом літа 1823 р. висота стін була збільшена на 2 аршини [9, арк. 31].

На початку грудня 1822 р. до новозбудованого тюремного замку були переведені перші арештанти. До весни 1823 р. тюремний замок охороняла команда інвалідів, виділена з Харківського гарнізонного батальйону внутрішньої сторожі. Начальники цієї команди весь час змінювалися. 15 березня 1823 р. Харківський губернатор провів нараду, на якій були присутні міський поліцмейстер, губернський прокурор, чиновники губернського правління. Розглядалося питання про створення постійної посади “смотрителя” тюремного замку та розглянуто проект інструкції “смотрителю”. За основу було взято “Інструкцію смотрителю” Московського тюремного замку, яка на той час вважалася зразковою [13, с. 4].

Перші тюремні інструкції у Росії з'явилися ще наприкінці XVIII ст. До цього умови утримання в'язнів у місцях позбавлення волі визначалися окремими указами та розпорядженнями чиновників, які спиралися на широко відомий “Наказ комиссии о составлении проекта нового уложения” Катерини II 1767 р., а також проект Статуту про тюрми 1787 р. [13, с. 5 – 6].

Однією з перших була інструкція для офіцера Петербурзької тюрми, розроблена в 1799 р. Інструкція, що складалася з 13 статей, регулювала питання прийому арештантів до тюремного замку, їх розміщення за родом злочину, побачення. 1804 р. було складено “Положення” про посаду “смотрителя” тюремного замку в

Москві. Згідно “Положення” в’язні поділялися за званням, типом злочину та статтю. У “Положенні” особливо підкреслювалася заборона змішування в’язнів різних станів. Саме це “Положення” було взято за основу при написанні інструкції “смотрителю” Харківського тюремного замку.

Важлива роль, яку відводили особі «смотрителя» тюремного замку, вимагала від нього високих особистих якостей та значного обсягу прав. Першим «смотрителем» Харківського тюремного замку був призначений квартальний наглядач Старосвітський. Розпочавши службову діяльність на початку 1823 р., Старосвітський відразу зіткнувся зі значною кількістю проблем. Однією з ключових була проблема взаємовідносин «смотрителя» та чинів внутрішньої сторожі, які охороняли тюремний замок. 19 січня 1823 р. «смотритель» Старосвітський подав на ім’я міського поліцеймейстера Лаврова заяву, у якій доповідав, що його дружину без дозволу чергового офіцера команди, яка охороняла тюремний замок, не пропускають на його територію, а дітей навіть обшуковують. Подібну ситуацію Старосвітський вважав ганебною та просив поліцеймейстера дозволити вільний вхід членам його сім’ї до тюремного замку [3, арк. 10].

На нашу думку, показовим є лист, направлений Харківському поліцеймейстеру у квітні 1828 р. – “смотрителем” Соколовим. У листі він повідомляв про чисельні недоліки у замку, які службовець не міг виправити власною волею через постійну дріб’язкову опіку з боку чинів внутрішньої сторожі, яка охороняла замок. На думку чинів внутрішньої сторожі саме вони несли повну відповідальність за безпеку замку, тому вони вирішували усі питання, пов’язані з його життєдіяльністю [5, арк. 76]. А “смотритель”, на їх думку, це – лише чиновник, який відповідає за чистоту тюремних приміщень [5, арк. 77]. Звичайно, при такому підході виконувати свої обов’язки “смотрителю” було вкрай важко.

Із старого острогу в’язні остаточно були переведені до Харківського тюремного замку 14 грудня 1823 р. На момент переведення арештантів замок не був повністю обладнаний. Після огляду в’язниці командиром губернського гарнізонного батальйону підполковником Беренгордтом було виявлено, що кухня не відповідала призначенню, не існувало платформ для чергування охоронців замку. Особливо Беренгордта хвилював поганий стан кухні, адже на момент перевірки в’язні “... довольствуются только одним сухим хлебом” [3, арк. 14].

Крім того, існувала необхідність встановлення значної кількості ліхтарів чи свічок для

освітлення замку. Кожної ночі для освітлення тюремного замку було необхідно 157 свічок [3, арк. 2]. “Смотрителю” тюремного замку Старосвітському було доручено отримати свічки від міського голови.

У зв’язку з постійним збільшенням кількості в’язнів у замку, Харківський поліцеймейстер просив виділити кошти для закупки дерев’яного посуду – 100 ложок, 20 чашок, 10 “лоханей”, 5 “ушатов для выноса нечистот” [3, арк. 58]. Гроші були виділені Харківською міською думою.

7 липня 1823 р. єпископом Харківським та Охтирським Павлом була освячена церква при тюремному замку [9, арк. 36].

У липні 1823 р. загострилося питання щодо забезпечення арештантів та охорони тюремного замку питною водою. У замку в цей час утримувалося близько 250 в’язнів та перебувало близько 100 чоловік охорони. Воду для господарчих потреб брали з трьох колодязів, що знаходились поряд. Воду з колодязів вибирали майже повністю. Тому було прийнято рішення вирити ще один колодязь поблизу стін тюремного замку [3, арк. 56]. Восени 1823 р. при тюремному замку була влаштована спеціальна яма для відходів [3, арк. 77]. 27 травня 1824 р. для перевезення різних вантажів для тюремного замку був куплений кінь та невеликий віз [4, арк. 19].

Влітку 1824 р. “смотритель” замку Деєбінський влаштував в арештантських приміщеннях столи та лави для нормального харчування в’язнів. До цього арештанти приймали їжу, сидючи на полу чи на нарах [4, арк. 23].

8 серпня 1823 р. підполковник Беренгордт після огляду замку вимагав обов’язково встановити при “нужных местах” (туалетах) залізні ґрати для недопущення можливої втечі арештантів. Але цього не було зроблено та вже взимку 1824 р. двоє арештантів спробували втекти через туалети [3, арк. 2].

Черговому офіцеру стало відомо від утримуваного у замку арештанта Квітки, що декілька в’язнів вночі спробують через “нужные места” (туалети) другого поверху проникнути на перший поверх та через вікно, на якому не було ґрат, потрапити до тюремного подвір’я. Там були складені дрова, призначені для опалення тюремного замку. Арештанти планували приставити одну з колод до кам’яної стіни та з її допомогою перелізти через стіну.

Задум арештантів було розкрито. Вночі, разом з озброєними солдатами підпоручик Малишев оглянув камери та не виявив арештантів Мартинова та Плахтіна. Під час обшуку в’язні були виявлені на даху тюремного замку. Після

проведення слідства вирішили встановити залізні ґрати у туалетах замку та зберігати дрова для опалення поряд, але за межами тюремної огорожі [3, арк. 25].

У 1828 р. при Харківському тюремному замку була влаштована лікарня. Нагляд за лікарнею тюремного замку доручався Харківській лікарській управі. 11 лютого 1828 р. штаб-лікар Щибальський повідомив губернське правління: "... больница устроена в двух комнатах, для мужчин и для женщин, а больных бывает до 30 человек. Нет отдельных помещений для размещения больных по роду болезней, особенно заразных и венерических. В комнатах не имеется форточек, окна не открываются, воздух очень плохой. Больничное белье переменяется весьма редко... отчего бывает чрезвычайно нечисто. Тюфяки и подушки слишком мало набиты соломою, нет простыней, одеял, укрываются больные свитами своими. Вместо халатов носят больные обыкновенные крестьянские кафтаны. Для больных женского пола вовсе нет кроватей и они лежат на нарах. Пища покупается больными на отпускаемые им деньги по собственному желанию, и иногда приводит к опасному развитию болезни. Для питья не достает весьма полезного хлебного квасу, при том не имеется и столовой посуды. Для присмотра за больными и раздачи им лекарств нарочитых людей не определено, а выбирается из того числа арестантов один или несколько, которые столько благонадежны для выдачи лекарств" [5, арк. 2].

Важливою проблемою було вивезення нечистот з приміщень замку. Щоденно двічі на день арештанти виносили нечистоти за межі замку. У листопаді 1833 р. підполковник Гарицький, звертаючись до губернатора, писав: "... нечистоты из тюремного замка выносятся в ямы, которые находятся возле сборной избы Батальона Внутренней Стражи ... отчего происходит вредный воздух и люди ежедневно заболевают. Также стоящие на постах часовые возле тюремного замка не могут выдерживать сего воздуха и приходят даже в обморок" [6, арк. 83]. Подібне становище викликало занепокоєння командира батальйону та потребувало змін. За розпорядженням губернатора нечистоти з тюремного замку почали вивозити за місто.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, на початку 20-х рр. XIX ст. у Харкові з'явилася перша кам'яна тюремна установа. Це був значний крок у процесі формування губернської системи органів виконання покарань. Заклад був створений за особистим розпорядженням російського імператора. Будівля була гарно спланована, на її будівництво використано значні кошти.

Необхідні для будівництва гроші було виділено з державної скарбниці, при цьому безпосередні виконавці робіт мали бути визначені під час торгів. Оскільки сума була недостатньо великою та бажаючих не знаходилося, відповідальність була покладена на Харківського губернатора В. Г. Муратова і лише на його особисте прохання управління будівництвом прийняв на себе М. Лосев.

Важливим моментом функціонування нової каральної установи стало створення посади «смотрителя» замку – тобто чиновника, який безпосередньо опікувався діяльністю цієї державної установи. Служба «смотрителя» регулювалася спеціальною інструкцією, однією з перших створених у Російській імперії. Як свідчать архівні документи, після відкриття замку поступово вирішувалися важливі організаційні питання його функціонування.

Незважаючи на значну кількість недоліків в організації охорони в'язниці та системі утримання арештантів, що виявлялися на початковому етапі, Харківський тюремний замок був однією з найкращих тюремних установ держави початку XIX ст., а його будівництво стало одним з ключових моментів розвитку губернської пенітенціарної системи.

У подальших дослідженнях, на нашу думку, варто звернути увагу на вивчення історії функціонування тюремного замку у другій половині XIX – на початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования: Ист. моногр.: В 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – Т. 1.
2. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: В 5 т. / М. Н. Гернет. – М., 1961. – Т. 2.
3. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської області). – Ф. 3, оп. 55, спр. 205.
4. Держархів Харківської області. – Ф. 3, оп. 59, спр. 248.
5. Держархів Харківської області. – Ф. 3, оп. 75, спр. 35.
6. Держархів Харківської області. – Ф. 3, оп. 95, спр. 30.
7. Держархів Харківської області. – Ф. 4, оп. 35, спр. 150.
8. Держархів Харківської області. – Ф. 4, оп. 35, спр. 151.
9. Держархів Харківської області. – Ф. 4, оп. 35, спр. 152.
10. Лейбфрейд А. Ю. Харьков от крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х., 2001.

11. Мачулин Л. И. История тюремного Харькова (1668 – 1917 гг.) / Л. И. Мачулин. – Х., 2005.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Собр. I. – № 27181.
13. Рассказов Л. П. Тюремные инструкции в Российской Империи: Учеб. пособ. / Л. П. Рассказов, И. А. Упоров. – Краснодар, 1999.
14. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005.